

A matzedóniai vitéz

A kimeríthetetlen gazdagságú Nagy Sándor-hagyomány továbbélését nemrégiben két példán szemléltettük: egy 12. századi franciaországi Sándor-eposz és egy újabb kori, távol-keleti (jávai, muszlim) regényváltozat példáján.¹ A térben közbül eső magyarországi hagyománnyal már korábban külön tanulmányban foglalkoztunk.² *Egy népi festő groteszk hagyatéka* címmel elkalandoztunk még egy erdélyi templom 1676-ban készült mennyezettábláinak világába is.³ Jól tudván, hogy kalandozásainknak sohasem juthatnánk a végére,⁴ ezt az alkalmat használjuk fel arra, hogy egy 1790-ből származó, a maga korában sokakat érdeklő paszkvillust ismertessünk.

A címben feltüntetett iratra T. Erdélyi Ilona könyvében⁵ figyeltünk fel, ahol a szerző a 18–19. század fordulója táján külföldet járó diákok élménybeszámolóinak erjesztő hatásáról szólván megállapítja, hogy a peregrinusok „emlékezéseiből kikerekedő valóság érdekesebb lehetett talán még Trenck Fridrik báró életének históriájánál (1788), vagy *A matzedóniai vitéznél* (1790) is.” Így tudtuk meg, hogy a kalandos életű báró – akivel nálunk nemcsak Kazinczy Ferenc tartott fent kapcsolatot, és akinek különös figurája Jókait két regény megírására ösztönözte – *Mazedonischer Held* című művét tulajdonképpen Nagy Frigyes ellen írta, és ezt 1790-ben Laczkovics János, ez a Szekfü Gyula (*Magyar tört.* VI, 407) szerint „szenvedélyes, nyelveket tudó, de félművelt ember”, magyarra is lefordította.⁶ Nem érezzük magunkat illetékesnek arra, hogy az eredeti irat közvetlen német belpolitikai vonatkozásait vagy személyes indítékait firtassuk, mindössze annyit tűzhetünk ki célul, hogy Laczkovics döcögős verselményéből a Nagy Sándor-hagyomány újkori elágazásainak egy némely érdekességét bemutassuk.

Az *Előljáró Beszéd* az emberi cselekedetek „minden részről elől ítélet nélkül” való vizsgálatának bejelentésével a tacitusi *sine ira et studio* jegyében indul, majd a *látzat*

¹ ATan, 46(2002), sajtó alatt.

² *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984; *Dragma*, IV, 19 skk.

³ ItK, 100(1996), 669–672; *Dragma*, III, 378 skk.

⁴ Friedrich Pfister, a Nagy Sándor-regény legjobb ismerője sem tudta tető alá hozni egész életében építgetett összefoglaló művét; lásd R. MERKELBACH utószavát PFISTER tanulmánykötetéhez: *Kleine Schriften zum Alex.-roman*, 1976, 402.

⁵ T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*, Bp., 1998, 123.

⁶ Laczkovics Jánosról lásd BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I, Bp., 1957, 422 skk. és 796. *A Matz. vitéze* mint Trencknek „az uralkodói és papi zsarnokság elleni híres művére” KOSÁRY Domokos (*Bevezetés a magyar történet forrásaiba*, II, 508) éppen csak utal.

elvetését és a belső érdem méltánylását ígéri. „A tudatlan község örvendező kurjongatása, mely a *hirt szomjúhozó, vagyis világot pusztító vitézt* gyalázatos cselekedetek elkövetésére serkengeti, csak a homályos értelemnek s ködös észnek szomorú fajzattya.” Ebből máris láthatjuk, hogy a *Nagy vitéz* mennyiben *valóságos vitéz*, és nem holmi országokat kínzó tirannus. A magdeburgi tömlöcben sínylődő szerző „iparkodik a római Sylla vagy a görögök Sándora orcájául a Lárvét levenni, s őket úgy ábrázolni, amint valósággal voltak”,⁷ de úgy, hogy a következő versekben *név szerint* senkit se rágalmazzon. Amikor a továbbiakban a Nerók és a Domitianusok „bilintseltettetődését” ígéri és megjegyzi, hogy „a mi Németországunk különben is mindent lárvázatlanul, szabadon nézhet, és valósággal szabadon is nézi azt, amit nékie nézni kellett”, akkor Tacitus ismerőjének a *Historiae* bevezetésében óvatosan megfogalmazott reménykedés jut az eszébe: *rara temporum felicitate, ubi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere licet*.

Trenck mindenesetre csak Montesquieu-re hivatkozik: „Ahol az Esprit des Lois, Socrates, Cato, Horatius szabadon árulhatnak”, ott az ő *Vitéze* is „egy olyas száz esztendőben léphet világosságra” (azaz jelenhet meg nyomtatásban), „amelyben az elmés embernek nemcsak szabadon gondolni, hanem írni is megengedettődik”, elvégre a haszontalan szokások és előítéletek „lelárvázása egy jó fejedelmet nem sért” (hiszen az író a közjó előmozdításán fáradozik), és különben is „mostani üdőben lévő fejedelmink között, Istennek hála! sem Tamerlánt, sem Nagy Sándorokat nem találunk.” Itt meg a kortárs Batsányi alakja ötlik fel előttünk, aki hol az Agricola-életrajzból, hol Cremutius Cordus híres védekezéséből (*Ann.* IV, 34) vette *hasonló* megjegyzésekkel ártalmatlanná szelídített idézeteit: „A magyarok – hálá Istennek! – nem Tiberius idejében élnek!”⁸

Az előszó következő bekezdése mintha inkább a *fordító* (a Graeven-ezredből menesztett huszárkapitány) gondolatait tükrözné: azok a „pajtási, kiket Minervának lelke nem éleszt”, gyalázzák csak kedvük szerint a *színelte* Vitéznek megvetőit. Miért kívánt volna nekik a magdeburgi fogoly „embert szerető szívet és Platónak általlátó éles elméjét”, hogy a Hazának érdemes őrző katonáit ne mondhasák „*ölni és rabolni* privilegyiált haramiáknak?” Emlékeztessük most az olvasót az *Agricola* Calgacusának vádjaira? (c. 30,4: *aufferre trucidare rapere...*)

Maga az iromány („A valóságos voltában leábrázolt vitéz”) elgondolkoztató horatiusi mottóval ékeskedik (*Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi...*), majd a szerző „egy okos fő” (*Mentor*) Curtius Rufus-minősítésével kezdi mondanivalóját: a derék auctor úgy magasztalta Nagy Sándort, „mint ha ész nélkül lett volna munkájában.” Mentorunk szeme utazás közben hirtelen egy kerékbe tört ember felfüggesztett testén akad meg, mire *Harpax* nevű útítársától (*Harpax* a plautusi *Pseudolus* martalóc zsoldos katonájának

⁷ A leleplezés igénye jelentkezik MARTINOVICS Ignác egyik írásának (*Mémoires politiques ou la nature dévoilée*, 1787) címében is. – A látszat mögött rejlő valóság leleplezéséről vö. BORZSÁK István, *A tacitizmus kérdéséhez*, FK, 26(1980), 277 skk.; *Dragma*, I, 279 skk.

⁸ BENDA (*i. m.*, II, 591, I. j.) a Batsányi *Védekezésében* olvasható Nagy Sándor-jellemzésből (*ille antiquitatis latro; velut raptore orbis et oppressores nationum...*) kiérezte a célzást arra a Nagy Sándorra, „akit Trenck *Matzedoniai vitézében* az ókor nagy rablójának nevez és Cartouche-sal, a rablógyilkos zsvánnyal hasonlít össze”.

'ragadozó' szolgálja) részletes felvilágosítást kap egy bizonyos *Kartusról*, akit latorságáért hasonlóképpen végeztek ki. Ez a „minden igazságnak földre tapodója”, aki „világot és Istent egyaránt trutzolta...; több, mint nagy volt esze, nagyobb álnoksága...; ott, hol ereiben nem bízhatott, elmetszé az erszényt, s nevetett, ha lopott; húsz embernek is kész volt megfelelni; egyszer harminc ember közül is kivágta magát merészséggel” stb., stb. Hosszasan olvashatjuk ennek a Kartusnak a bűnlajstromát, majd dicstelen végét, és a késői olvasó csak némi utánjárással tudja megfejtetni, hogy voltaképpen kiról is van szó: holmi kortalan haramiavezérről, vagy a görögök tolvaj-istenéről? Nagy Sándorról, a mondabeli Attiláról, vagy Hunyadi Mátyásról? Nem: egy bizonyos Louis Dominique *Cartouche*-ről,⁹ a Robin Hoodok, Rinaldo Rinaldinik, vagy ha úgy tetszik, Sobri Jósákák hírhedt francia reprezentánsáról, akinek csínytevései ugyanakkor veszedelmesen emlékeztetnek egy korabeli *királyi csínytevő* (mármint a Trencket börtönbe vető II. Frigyes) „világ- és Istentruzolására”. „Kartus” mindenesetre a hóhér keze alatt is „rezzenetlen szívvel” kiáltja világá:

Valamit éltemben tettem, nem sajnálom,
Hogy *legnagyobb* tolvaj voltam, azt nem bánom,
Mert ez volt szándékom, elértem végemet,
Örökös dicsőség fénydeli nevemet.

Mentorunknak azonban eszébe jut ekkor valaki, aki „még híresebben holt”, hiszen

Szint azt, amit most hallottam Kartusról,
Curtius Rufusban olvastam Sándorrul:
Nem volt-e Sándor, ki Ázsiát megverte,
S rettentő táborát Indiákban vitte,
Szint olyan, mint Kartus, kit kerékben törtek,
S gyilkosság- s lopásért halálra ítélték?

És most következik egy nem kevésbé hosszadalmas előadás arról, mit szemlélhetne a józan elme mintegy tükörképben:

Hogy amit *tolvajban* meg szoktunk büntetni,
Mi azt egy *vitézben* szoktuk magasztalni.

Ha kettejük tetteit latra vetjük, nyilvánvalóvá válik, hogy *egy* kormány vezérli éltüket:

Hogy a királyok is szint olly úton mennek,
Mint amellyen Kartus, éppen azon lépnek.

⁹ *Biogr. Universelle*, Paris, 1854, 83 sk.; M. PRÉVOST, *Biogr. franç.*, VII, Paris, 1956, 1283 sk. (további bibliográfiával).

Csakugyan, van-e köztük egyáltalán különbség?

Kártus mesterséggel indul tolvajlásra,
S kéznél egyéb nem kell néki rabolásra;
Philippusnak fia, világ rettentője,
Dárius királynak ostroma s győzője,
Pusztítja országát, és hívják *vitéznek*,
A méglen másikat mondják *rossz embernek*.
Kártus mesterségét hívják *selmaságnak*,
Nevezik Sándorét *vitézi munkának*...
Kártus csak egy *lator*, emez *fejedelem*...
Éget, ront és rabol Sándor hír- és névért,
Kártus öl és prédál arany- és ezüstért...
A tolvajt nevezik akasztófa-dögnek,
Emezeket hívják tábori rendeknek;
A vezért e rendben hívják *fő-marsallnak*,
Egy *kicsapott selma* neve a Kártusnak...
Térdelnek *az* előtt, meddig *ettől* futnak,
Amannak keresztet,¹⁰ ennek békót adnak,
Mintha több érdeme volna a vitéznek,
Hogysem álnoksággal teljes tolvaj szívnek...

Nem volna értelme a további idézetésnek: a hosszadalmas folytatásban újra meg újra a két főszereplő szembesítésével, illetőleg azonosításával találkozunk. Ott, ahol az imént abbahagytuk (a 13. lap alján) – a kor ismeretében nem egészen váratlanul – most egy *religio*-ellenes tiráda következik:

A nagy országokban a dolgok így mennek,
Religiókban is szint így vélekednek...

„A községnek papja” (másutt: „a templom rókája”) csak neveti, hogy „saját rablott kintsihez” a tolvajok nem mernek nyúlni, mert az oltárrablókat keményen büntetik, míg a martalóc hadinép büntetlenül fosztogathat:

Szent székből szabadon akármit locsognak,
S ha Rabner *azt* írja, hívják Pasquillusnak.

¹⁰ Mármost katonai érdemrendet.

(Az utalás a szatíráiról G. W. Rabenerre vonatkozik, akitől Sándor István egy kötetre valót 1786-ban magyarra is lefordított.) De később is olvasunk Lucretiusra emlékeztető kérdéseket, mint például (a 19. lapon):

Mit nem mível a hit? Nézz a Bibliában
Nincs-e olly selmául Dávid Szent Írásban
Leírva, mint Kartus? Sőt nagyobbban sokkal, –

és hozzá az eligazító jegyzet azokról a bibliai történetekről, amelyek „nyilvánlagosan” bizonyítják, hogy a szent király *hányszoros* gyilkos, „következendőképpen gonosz szíve volt, melyet Machiavellus módjára eltitkolt.”

Caligula nem tette Rómában azt, mit e rossz ember...,
Mégis szentnek mondják, amért imádkozott,
S gonosz élte mellett buzgón zsoldározzott.

(A 19. lapon a „parázna” Dávidról.)

Az olvasó sejtheti, hogy nemcsak a bibliai uralkodó volt *ilyen*: „valóságos tsuda” az a fejedelem, aki „annyi bötsülésre méltó”, amennyire egy jámbor paraszt. Ami persze a paszkvillus írójának logikáját illeti, a „matzedon” és a célba vett porosz vitéz párhuzamosításában ne keressünk tökéletes következetességet. Ha valakit – fő „selmát” – *vakmerősége* emel „vitéz méltóságra”, elsősorban Nagy Sándorra gondolunk, de ha az illető „tsak távolrul néz s nints veszedelemben” (16; vö. 23: „szobájában teszi ítélését”, 54: Dávidról ugyanígy), akkor a célzás csak egyikükre talál. Az viszont örök igazság, hogy „a szegényt akasztják, nints bántása Nagynak” (nagybetűvel, 22. 1.), és „Excellens titulus nem szenved büntetést”, de ha az eszes Kartus ugyanúgy vitézkedik, mint a koszorús tirannus,

Tsak selma a neve, s vasban veretődik,
Ha Kartus tizet öl, tsak *Kanáliának*¹¹
Nevezik, s nints bötse vitéz munkájának,

bezzeg ha a *Vitéz* (nagybetűvel) rabolja megvert ellenségének táborát,

Mindjárt *ütközetnek* tisztelik nevével,
És *Batáliának*¹² hirdetik szép névvel.

Ha tudnák az emberek, „mit tesz a hír és név”, amire a vitéz szomjúhozik! „Elenyészítő füstöt, futkosó árnyékot és színlelt ezüstöt!” Csak az „okos világ” tudja, hogy „kit illet

¹¹ Franciául: *canaille*, vagyis csőcselék.

¹² Franciául: *bataille*; manapság (*p*-vel) patáliának mondjuk a perpatvart (csetepatét).

ditsőség, s kit kell megtisztelni”, az tud a színlelés mögé látni, az nevezi néven „rettentő ostornak”,¹³

Irodalomtörténeti Közlemények

2002. CVI. évfolyam 1-2. szám

Kit Curtzius hívott szépen Nagy Sándornak,
Ámbár Görögország Sándorát dítséri,
De Asia mégis átkával kíséri,
S kötelet örömet tenne a nyakában
Annak, kit a görög dítsér országában.

Lehet, hogy valakit „szépre füst” egy író, ugyanazt három másik tönkre gyalázza; Ravaillac is királyt ölt (IV. Henriket), „Ehud szint azt vitte végben a zsidóknál” (Bírák 3,21), mégis micsoda különbség van kettejük megítélése között! (Később – 46. l. – még Mózes is úgy említődik, mint aki Izrael népét „vérben fürdeni” oktatta.) Mennyi függ a versszerzőnek hírt szerző pennájától! „Vitéz, egy pennáért világot pusztítod!” Az sem biztos, hogy Homérosz nem írt-e hamisan Akhilleuszról! Talán még Nero híre is úgy tündöklene, mint Traianusé, „ha megfizette volna azt, ki legyalázta!” A selma Kartust felakasztják, míg a katona szabadon prédálhat („van-e Természetben illy törvény kiadva?”); lehet, hogy rabló pályafutása során hatvan embert a halálba küldött, de hát a „görögök vitézzé, hány lelket öle meg *egy nap* gyilkos keze” csak azért, hogy „uralkodni vágyó kedve bételhessen?”

Meg nem nyugodhatott Otzeán tengerben,
Sem az Indiai termékeny mezőkben.

Itt (35 sk.) olvassuk azt a világhódító szájába adott hosszú (66 soros) monológot, amelyben a „vitézkedés” halmozott borzalmaiból még az antik zsarnok-jellemzések morbid vonásai sem maradnak el: „Örömmel nézi a mezőt, hol annyian hörögnek, hol félholnak döbögve pihegnek...” Akárcsak Lucanus Caesarja, vagy Tacitus Vitelliusa...

A Mentor útítársaként szerepeltetett Harpax mindezek hallatára megvilágosodott tanítványnak vallja magát: most már nyilván látja eddigi vakságát és elátkozza azokat, akik Nagy Sándor példájával arra nevelik a trón várományosait, hogy „a királyságra haramiás ész kell” (47). Ha XII. Károly nem olvasta volna „Kurtziust”, Svédország sem lett volna „bosszú s háború prédája” (48). Nem „Ammonnak fiát”, hanem más vitézeket kell tiszt-

¹³ Ez kívánczik elő később (47) is:

Mi vagy hát te, vitéz? Vétéknek barlangja,
A Földnek ostora, rettentő tsudája,
Mellyet az Úristen formált haragjában
És az embereknek küldött bosszújában...

Ugyanez (csak pozitív előjellel): *mulier fortis, orbis prodigium* – a Mária Terézia trónöröklési jogát hirdető latin panegyricusokban. Mindehhez lásd Cl. WIENER, *Proles vesana Philippi*, München–Leipzig, 2001, 45 skk.; M. G. SCHMIDT, *Caesar und Kleopatra*, Frankfurt–Bern–New York, 1986, 65 sk.

telni, mint pl. Titust vagy Traianust, vagy Katalin cárnét, „ki eszes embert tesz oroszbul és egy eszes lengyelt formál ostobábul”, „török vérben festett fegyverével békességet szerez rettentő népével”, és így „nagyobb ditsőséget hordoz s mutat, hogysen Sándor vitézséget.”

Ezek után (52 skk.) tudjuk meg, milyen is az *igazi vitéz*: aki „*penna által*” (tehát nem karddal) képes „a háborúk okát elsímíteni, világ pusztítóit vakmerőn kiűzni”, de nem is „szobábul” vitézkedik, hanem – ha kell – országa javáért „önnön vérit ontja, ki latrok módjára másét nem rabolja”, nem akar „egész földnek ura lenni fegyveresen” – hiszen akkor ő is tolvajból gazdaggá hízott Kartus volna; – aki „vitézi hír- s névért latorsággal nem él” – és így tovább, hosszú lapokon (52 skk.) át, nem feledkezvén meg a papi rend megzabolázásáról sem (55 sk.), sűrű hivatkozással a klasszikusokra, Catóra, Brutusra és az újkori zsarnokölőkre, a végén még egyszer arra, „ki *a neve miatt Nagynak* nem tartatik, hanem *érdemiért Királynak hivatik*.” A szórend kuszasága miatt alig érthető célzás az antik eredetű, de később is gyakran emlegetett szómagyarázatra vonatkozik: *rex a recte regendo*.

Az „*ilyetén vitézt*” fogják az „*okosok az égig emelni*” (vö. Lucr. I, 79: *nos exaequat victoria caelo*), nem úgy, mint az ezrektől megtapsolt, annyi sok tollforgatótól körülhízelgett Sándort, akinek

Mégis olly érdeme lészen, mint Kartusnak,
S azt érdemel, amit adnak egy Selmának.

Illő befejezésként (59) „Kartusnak koporsó-verseit” olvashatjuk. Ezekből kitetszik, hogy hőünket – ha már annyira *egyek* – miért is nem hívják Nagy Sándornak? Ha más-hova születik, ha nagy seregeknek parancsol, ha fejét korona övezi, akkor nem törték volna rabló körmeinek jutalmául kerékbe, neve sem felejtődne akasztófán.

Nem tanulság nélkül való azonban a legvégére hagyott lapalji jegyzet sem, amely a „koporsó-versekben” felvetett kérdésre tudós választ ad: „Szing ezen gondolatot lehet Kurtziusban is azon feleletben olvasni, mellyet egy tengeri tolvaj adott Nagy Sándornak.” Nos: Curtius Rufus ránk hagyományozott szövegében nincs szó az illető tengeri tolvajról, azaz kalózzról, de a végeláthatatlan Nagy Sándor-hagyomány bizonyos elágazásaiban, így pl. Augustinus *Isten országáról* szóló írásában igen. Erre történik hivatkozás pl. a *Gesta Romanorum*-ban (c. 118: *De Alexandro et Dyonide pirata*), ahol egy Dyonides (Diomedes) nevű kalóz Nagy Sándor kérdésére: „Miért zaklatod a tengert?” – így válaszol: „Hát te a föld kerekességét? Csak mivel ezt én *egy* naszáddal művelem, *latro* a nevem, a tied pedig, mivel a világot sanyargatod hajóid sokaságával, *imperator*.” Erre bukkantunk – R. Hamar Márta szíves utalása nyomán – Villon *Nagy Testamentum*-ában (17) is. Itt, mikor „Alissandre” azt kérdezi a megbilincselte kalóztól (*larron*), hogy miért kalózkodik, kérdést kap válaszul: „Miért mondasz engem kalóznak? Amiért egy kicsiny bárkával hányatom magamat? Ha nekem is olyan hajóhadam volna, mint neked, én is császár volnék” (*comme toi empereur je fusse*). A folytatást – a gazdaggá tett kalóz mondabeli megjavulását – ritkábban szokták emlegetni.

De ez öröklődik még Haller János *Hármas históriájának* Debrecenben (1902-ben!) kiadott ponyva-változatában is (257). Itt az illető kalóz Nagy Sándor kemény szavaira („Miért követsz el annyi tolvajságot?”) így felel: „Király! Nagyobb tolvaj vagy te énnálam, mert én csak egy hajóval járok, te meg sok gályákkal készülsz sok országoknak veszedelmére.”¹⁴ Mivel pedig „Kurtziust mindenféle iskolákban szabadon olvassák, tanítják és árulják” századokon keresztül, paszkvillusunk szerzője (vagy csak fordítója) ezt a jellemző, Nagy Sándor-ellenes történetkét is nyugodt lélekkel tulajdoníthatta a regényes Nagy Sándor-történet közkézen forgó írójának.

Ugyanarról a két „Nagy”-ról – ellenkező előjellel

Tisztára véletlenül lapoztunk rá az Akadémiai Könyvtár cédula-katalógusában Gyöngyössi Pál (1668–1743) kacskaringós című *Speculumára* (Frankfurt a. d. Oder, 1740),¹⁵ amely prédikatori körülményeskedéssel, a bibliai párhuzamok özönével *tükrözné* Nagy Sándor világhódítói pályafutásának és Nagy Frigyes uralkodói kezdeteinek vélt hasonlóságát.

A derecskei születésű szerző személyéről – kompetencia híján – csak annyit, hogy eleinte bihari szülőfalujában, majd Kassán volt református lelkész; Angliában is megfordult, de itthon összeütközésbe került a kálvinista ortodoxiával.¹⁶ Svájcban közzétett vitairata (*Altare pacis*, 1722) miatt a világi hatalmasságok halálra ítélték, és csak királyi kegy folytán vonulhatott száműzetésbe az Odera melletti Frankfurtba. Itt teológiai tanárként üdvözölte *Speculumával* (1740. június 6-án) a katonai szemlére odaérkező Nagy Frigyes. A Nagy Sándor-párhuzam kifejtését megkönnyítette az, hogy ugyanekkor kedveskedett az uralkodónak egy még Derecskén kiásott antik bronz-érmével, amelynek előlapján Nagy Sándor ifjúi ábrázolása (*effigies iuvenilis speciosa*) volt látható, hátlapján pedig Hercules világvégi oszlopai, *quas vidit Alexander Gadibus* – vagyis a Gibraltári szorosban, ahol a Kelet meghódítója tudvalévőleg sohasem járt.

Az antik üdvözlőbeszédek hagyományos receptje szerint ajánlatos – egyebek közt – az üdvözlendő személy vagy az illető hely nevének „megmagyarázása”. Megtudjuk hát, hogy a görög *Alexandros* latinul a. m. *adiutor*, *opitulator*, németül pedig „Helfreich vel Friederich” – és máris megvan a nemcsak névbeli azonosság! Nem maradhat el persze az

¹⁴ További változatok alább.

¹⁵ A címlap hátoldala is átnyúló (25 soros) mondat barokk cikornyáinak labirintusában (*Speculum vitae Alexandri M. ... ad laquearia Friderici II. ... phylacteriis ... suffixum et in nummismate Alexandri M. ... in Hungaria ... eruto ... regiae maiestati pro symbolo sicli sacri a P. Gy. ... oblatum*) maga a szerző is eltévedhetett. Ugyanígy türelem és találékonyság kell a nem kevésbé bonyolult zárómondat megfejtéséhez is. (A vezérige a vége felé kihalászható *appendit.*) Gyöngyössi mondatainak monstrozitásához járul a helyenként elbicsakló latinság: nem üdítő olvasmány!

¹⁶ Disszertációjáról, amelyre hódoló iratának elején maga hivatkozik (*De tessera militari Gedeonis*), nem sikerült közelebbit megtudnunk; vö. Bírák 7, 18 és 20. Életének egynémely mozzanatára kitér KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983, 80 és *passim*; a részletekről lásd RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért*, Bp., 1894.

„isteni rendelésből” (*divinitus* – az első sorokban háromszor!) elnyert „Nagy” melléknév istenes magyarázata sem: a Dániel-próféciának „Napnyugot felől támadó kecskebakja” (8,8, vö. 8,21) „igen nagygyá lőn” (*hircus ille magnus evasit valde*) és „nem is illetté a földet” (8,5). Bibliai igékkel (Dán. 7,6: „olyan, mint a párdúc, és négy madárszárnya vala a hátán”) dokumentálható az „isteni rendelésből felfegyverzett ifjú” (*iuvenis divinitus armatus*) azonosítása nemcsak Nagy Sándorral, hanem Nagy Frigyessel is, és némi ügyeskedéssel megtoldható mindez még Nagy Sándor legendás arcszínének (*facies eius ut pardi candida rubro suffusa*) és tüzes lényének (*indoles ignea, spiritus animi igneus*), sőt „édes illatának” (εὐοδία) közbeszövésével.

A „pogány” antikvitás panegyricus-íróinak kelléktára a keresztény középkorban, de még a felvilágosodás századában is gyarapodhatott előkurkászható bibliai példákkal és a hellénizmus korabeli zsidóság fikcióival.¹⁷ Így például nem Gyöngyössi Pál találta ki, csak éppen nyugodtan felhasználhatta Nagy Sándor keleti hódításának átlátszó indokolását: isteni indíttatásból (*divinitus*) döntötte meg a perzsa nagykirályok zsarnoki uralmát (*potentiam tyrannizantem Persicam*) ama bizonyos ifjúkori álomlátás hatására, amelynek értelmé jeruzsálemi bevonulásakor a zsidó főpap láttára és szavainak hallatára világosodott meg benne. Ennek a tiszteletet parancsoló jelenségnek bibliai előzményeként utal a szónok Józsué és Gedeon bibliai példájára (*ut putatur*: Józs. 5–6, ill. Bírák 6,12), valószínűleg nem is sejtve, hogy a Iosephus Flaviusnál hagyományozott fikció kiagyalói előtt ugyanezek a példák lebegtek.

A Dániel-prófécia látomásának Nagy Sándorra való vonatkoztatását Gyöngyössi nemcsak a közismert történetírókkal, hanem Arisztotelész (*Hist. anim.* c. 6) és az id. Plinius (*Nat. Hist.* VIII, 17) tekintélyével is erősíti. Utal továbbá Apellész festményére (*Alexander fulminifer*), valamint Arkhipposz bronzszobrára, amely a királyt *supina facie caelum suspicientem*, tehát jámborul az égre tekintőnek ábrázolta – mindezt a bibliai Jozafátra, Ezékielre és Dávid zsoltáira való sűrű hivatkozással.

Nem éppen a logika jegyében folytatódik a hódoló irat a Hérodotosztól mindenkinél különb termetűnek és szebbnek ábrázolt Xerxésszel. A perzsa nagykirályhoz persze csak Sault, Izrael első királyát, vagy Nagy Sándort, a prófécia szárnyas párducát lehetne hasonlítani, aki királyi megjelenésű társakkal vette magát körül. (Gondoljunk az ugyancsak természetes növéssű porosz testőrökre!) Majd a makedón király emberbarátságát, közvetlenségét, a bibliai Saulnál dicséretesebb méltányosságát emeli ki (vö. 1Sám. 18,9), – amint ezt Melanchthon környezetében is számon tartották.

A Dániel-prófécia kecskebak-allegóriája derék szónokunknak azt a kegyes jóindulatot (*comitas*) juttatja eszébe, amelyet Nagy Sándor a tudomány és a művészet képviselői (*oratores, mathematici, poetae, architecti, pictores, sculptores*) iránt tanúsított, nem

¹⁷ Nagy Sándor soha meg nem történt jeruzsálemi kitérőjéről vö. Morton SMITH, *Das Judentum in Palästina in der hellenist. Zeit = Hellenismus und der Aufstieg Roms*, szerk. P. GRIMAL, Frankfurt am Main, 1965 (Fischer Weltgesch., 6), 254: „Die Geschichte bei Jos. Ant. XI 325, dass Alex. nach Jerusalem gekommen ist, hat keinerlei Bedeutung” (ehhez a 382, 344. j.). Ennek a fikciónak a hazai krónikairódalomban is megfigyelhető lecsapódásáról lásd BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984, 14.

feledkezően meg hadvezéreinek bőkezű megjutalmazásáról, vagy a filozófusok, jogtudósok és orvosok felkarolásáról sem. Itt kerít sort Gyöngyössi a király nagyvonalúságának példájaként az oroszlánok elé vettetett, majd királyi székbe ültetett Lüszimakhosz történetére (vö. Curt. Ruf. VIII, 1,17; Gyöngyössi a filozófus-történész Francesco Patrizi tekintélyére hivatkozik). Itt találkozunk a többféle változatban elterjedt anekdotával („Nagy Sándor és az elfogott kalóz”): a Bodinust idéző Gyöngyössi Demetriusa azt vágja a király arcába, hogy ő is csak a kalózmesterséghez ért (*Alexandrum nihil praeter piraticam didicisse*), mire Nagy Sándor megszánja a merészen szólót és ezredparancsnokává teszi.¹⁸ Az ugyanitt olvasható másik változat szerint egy katona egy szegény paraszttól vette el a kecskáját (*hircum*), majd a király elé idéztetvén azt mondta, hogy ő csak egy kecskének az elrablója (*se quidem esse praedonem unius hirci*), bezzeg Sándor az egész világot (*totius orbis universalis, quasi digito intendisset Hircum volantem illum esse*: Dán. 8,5); szabadszájúságának megtorlása helyett a király – *pro libertate philosophandi!* – még meg is jutalmazta az illetőt.

Mintha a középkori moralizálásokat (vagy Bornemisza Péterünk példázat-zuhatagait) olvasnók: Gyöngyössi annyira belemelegszik az uralkodói kegyesség ecsetelésébe, hogy a híres ókori festő tapintatos figyelmeztetését sem hallgatja el (ne akarjon a király műértőnek felcsapni, mert háta mögött az inasok megmosolyogják); de más változatban felleleveníti Tiberius császár józan bölcsességét is (vö. Suet. *Tib.* 32: a jó pásztor csak nyírja, de meg nem nyúzza a nyáját): itt Nagy Sándor inti le a túl kapzsi adószedőt, mondván, hogy nem szereti azt a kertészt, aki tövestől tépi ki a zöltséget. „Ezzel a kijelentésével különbnek bizonyult Roboámnál, Saul fiánál” (1Kir. 12,4–11).

Külön fejezet szól Nagy Sándornak a „szent személyek” (*sacrae personae*) iránt tanúsított *pietas*áról – természetesen a Iosephustól (*Ant.* XI, 325) kellőképpen kiszínezett előadás nyomán: Türosz elfoglalása után a renitens zsidók ellen vonuló, felbőszült király – az elébe járuló papság, de kiváltképp a főpapi díszben megjelenő Jaddus láttára – tüstént leugrik lováról, még ő kér elnézést (*prior pacem petivit*), majd értetlenkedő vezértársainak (*satrapis*) elmagyarázza, hogy valamikor – még otthon, Makedóniában – megjelent neki álmában e főpap mása (mint a Jób könyvében szereplő Elifáznak: Jób 4,12–16) és megígérte neki, hogy győzelem fogja koronázni hadi vállalkozását, ha megkíméli Jeruzsálem városát és népét. Így hát meghallgatván a szentírásban róla (Nagy Sándorról!) olvasható jóvendölést (Dán. 8,5–22), a korábbi adókat is elengedte és – *quasi Davidis aemulus* – királyi adományokkal gyarapította a jeruzsálemi szentélyt.

Következik Nagy Sándor „tisztelete és buzgósága”, amellyel Homérosz költeményeit ápolgatta (a párnája alatt tartotta, vagy Dareiosz ékszertartó szekrényében hordozta magával); ahogy Pindarosz thébai szülőházát megkímélte, vagy ahogyan hódító útja során mindig tudós tollforgatókkal vette magát körül – akárcsak Frigyes, aki fiatal korától fogva szorgalmasan forgatja a Szentírást és naponta énekli Dávid zsoltárait (huszonnyolc zsoltárhely felsorakoztatásával). De királyi elődeinek emlékét is olyan *pietasszal* tiszteli,

¹⁸ Lásd fentebb.

mint ahogy Nagy Sándor megadta az illő tiszteletet még Kürosznak, a perzsa királyok őseinek is.

Ugyanígy Nagy Sándor az uralkodói példakép éberség dolgában: azért tartott a markában éjjel egy arany gömböcskét (*pilam auream*), hogy ha túl mélyen találna aludni, az elernyedtenyeréből kihulló gömb csattanása felébressze álmából, mivel egy hadvezér az *invigilantiánál* súlyosabban nem is vétezhet. Mindezt újabb bibliai példák sorozata követi, akárcsak a hadi erények előszámlálását.

A Nagy Sándor-i hódoló iratot (*haec mea in Alexandrum M. symbola*) Melanchthon ékes latin hexameterei zárják:

Adspice Pellaeum Pardum, quo pulchrior alter
non fuit in toto, quem vicerat orbe, nec umquam
res similes gessit quisquam brevioribus annis... –

Így tart a szónok mintegy tükröt az újkor *Nagyja*: Frigyes elé. A legvégén mondja el annak a bizonyos régi pénzdarabnak (*nummisma primitivum*) a históriáját, amelyről a bevezetőben már szóltunk: Derecske hajdúváros határában fordította ki a földből szántás közben egy Iklódi István nevű parasztember, aki a leletet papjának – vagyis Gyöngyössi Pálnak – ajándékozta. Most aztán kinek is lett volna illőbb felajánlani, mint számkivettségében pártfogójának, oltalmazójának, *vere Alexandro Opitulatori*? Nem is akármilyen *tükör* ez a kísérfírás, hanem a Jakab apostol levelében (1,25) olvasható *szabadság tüköre*, *speculum Eleutherias morale*, amelyet szerzője azzal az óhajjal nyújt át az uralkodónak, hogy tisztjét majd – az igazság koronájának elnyerésében bízva – a szívhez szóló timótheusi igékkel adhassa tovább utódainak (2Tim. 4): „Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam...”

A két párhuzamos íráshoz plutarkhoszi *szűnkrisziszt* függeszteni alkalmasint fölösleges. A *nagy* makedón király alakja és történeti szerepe ugyanúgy szögesen ellentétes megítélésekre adott lehetőséget az egykorú görög társadalomban, a meghódított országokban, Rómában, késő-ókori és középkori viszonyok között, mint később, az európai változások hullámverésében hánykolódó 18. századi Magyarországon. Persze hogy mást látott *benne*, illetőleg a korabeli *Nagyban* a hazájából kiüldözött protestáns pap és a személyes okokból bebörtönzött német kalandor, vagy annak rövidesen a Vérmezőre menendő tolmácsolója. Ezt a kiáltó kettősséget próbáltuk szemléltetni a két kiragadott írásmű prezentálásával.